

A MEZŐVÁROSI OLVASÓKÖRÖK SZÁZADFORDULÓ KÖRÜLI SZERVEZETÉRŐL ÉS TÍPUSAIRÓL

BEZDÁN SÁNDOR

Az olvasókörök szervezete

Az olvasókör végső meghatározása nélkül is két módosítást kíván a mai szóhasználat. Értelmező szótárunk szerint az olvasókör „kisebb társadalmi egyesület, amelynek célja ismeretterjesztő és szépirodalmi művek olvasása, esetleg megbeszélése.”¹ A név alapján valóban jogos a művelődési funkció hangsúlyozása, de a meghatározás nem utal a fogalom történetiségére és a körök társadalmi-politikai (esetenként gazdasági) tevékenységére. Az olvasókörök Magyarországon elsősorban a kapitalizmus korában töltötték be váltakozó jelentőségű kulturális-politikai szerepet. A Munkásmozgalomtörténeti Lexikon² tehát okkal emeli ki a körök társadalmi-történeti jellegét, bár mindkettőt bizonyos szűkítéssel. Igaz, hogy elsősorban az alföldi szegényparasztság és agrárproletariátus mozgalmaiban játszottak főszerepet az olvasókörök, de más társadalmi rétegeket is tömörítettek korábban és később is. Sőt nem csak magyar (magyarországi) jelenségről van szó, hiszen a nemzetiségiiek hasonló nevű és felépítésű egyesületekben szerveződtek a kultúr-nacionalizmus jegyében. Ugyanakkor Kelet-Európa országában is működtek olvasókörök.³

Az alapszabályok és célok

Az olvasókörök hivatalosan csak a belügyminiszter által jóváhagyott alapszabályok alapján működtek. A helyi hatóság véleménye döntő volt az engedélyezésnél. A visszautasított alapszabály azonban legtöbbször nem fojtotta el a köralakítási szándékot, mert egy kis címváltoztatással, vagy egy-két paragrafus beiktatásával, elvételéssel sokszor kezdeményezett az ideiglenes vezetőség, s ilyen formán évekig működtek a megalakulás stádiumában.

Az alakuló közgyűlés — kerülve a „jogalkotás” nehézségét és remélve a gyorsabb belügyminiszteri aláírást — rendszerint egy már jóváhagyott alapszabályt választott mintául. Ezért, ha egyik-másik levéltárunk nagyobb gyűjteménnyel rendelkezik, sok hasonló, vagy csaknem azonos könyvecskét találhatunk.⁴

Az alapszabályok szerkezete:

- I. A kör címe, székhelye, (pecsétje) és célja.
- II. A kör tagjai. A tagok jogai és kötelességei. A tagság tartama.
- III. A kör vagyona. (Ház, felszerelés, könyvtár stb.)
- IV. A kör igazgatása. Közgyűlés, választmány, tiszti kar (elnök, alelnök, jegyző, pénztáros, könyvtáros), bizottságok.
- V. Felozlatási záradék (a kormány felügyelete).

Összevetésre kínálkozik a századfordulóról három kecskeméti egyesület programja.

A Népkör korábbi (1868) célja: „a szabadság, testvériség, egyenlőség nagy elveinek, melyek egyedül képezik a valódi alkotmányos élet alapfeltételeit, társulati eszmecsere útján való fejlesztése és érvényre juttatása a fennálló alkotmányos törvények határain belül, s ezáltal a nép anyagi és szellemi jólétének előmozdítása.”

Ugyanez a 48-as kör a századfordulón a magyar állami függetlenség eszméjének társadalmi úton való terjesztését, a magyar nemzet történelmének ápolását, minden hazafias célnak, erkölcsi és anyagi támogatását vállalta.

Az 1868-as alföldi parasztmozgalom központjában, a kulminációt jelentő félegyházi események, a vezető Asztalos ügyvéd letartóztatásának napjaiban — és a működési engedély reményében — természetesen Asztalos, hogy a népkör figyelembe veszi a törvények határait. A fenti egy-egy mondatból is kitűnik azonban a függetlenségi párt programjának mértékletes ellenzékiessége: a 48-as párt a polgári egyenlőséget, a nép anyagi és szellemi fölemelését célozta, míg emez csak a függetlenségi eszme terjesztését és csak a hazafias célok erkölcsi és anyagi támogatását.⁵

A Polgári Kör háromszáz főnyi tagságának (tisztviselők, iparosok, gazdálkodók) célja 1892-ben: „Kecskeméten igazi polgári társadalmat teremteni. Ebből kifolyólag a Kör természetszerűleg a helybeli polgári társadalom érdekeit, erkölcsi, szellemi és anyagi javát tehetségéhez képest támogatja és irányítja; a közügyekben és a polgári társadalmi életben hazafias eszméket és elveket érvényesít. A nemzeti ünnepeket megtartja, nagyjaink emlékét kegyelettel megőrzi.

Célja még: a szellemi művelődés terjesztésének szemmel tartása mellett a testületi szellem ápolása, s a körtagok barátságos érintkezésének előmozdítása. E cél elérésére tagjai részére külön helyiséget tart fenn. A közügyekben való állásfoglalás céljából értekezleteket tart. Olvasótermét hírlapokkal, folyóiratokkal, könyvekkel látja el. Felolvasásokat rendez. A Kör nyilvános életéből minden pártpolitikai szempont, vagy cél ki van zárva.”

A polgári (!) egységtörekvést még jobban hangsúlyozza az 1893-ban megjelent program: az „ellentétes pártállású polgárok barátságos találkozásának előmozdítása”.⁶

A Kecskeméti Olvasókör „célja a művelt társalgás, és erkölcs szabályaival megférő lélekderítő ismeretek s élvek megszerzése, hazai és helyi érdekek felkarolása, a vallási fejtegetések kizárásával.⁷ Egyértelműen ellentétes ezzel az egyházi egyesületek célja, (pl. a Bucsatelepi Római Katolikus Olvasókör, 1903) — „jó, kizárólag kath szellemű könyvek és lapok olvasása, barátságos eszmecserek és felolvasások által a vallás- és erkölcsiségre épített művelődést előmozdítani — kizárva minden politikai vitatkozást”.⁸

A fentiekben túl van példa az összetett programra is: „az ifjúság nevelése, szakkönyvek ismertetése..., helyes talajművelés és jó minőségű állattenyésztés...”⁹

Az alapszabályok célmegjelölése tehát többnyire széles körű, amelybe a népkörök esetében pl. belefér a Függetlenségi Párt programjának többszöri módosulása is.¹⁰ Az egyleti jelleg ugyanakkor nem jelentett szoros szervezeti kötelezést, viszonylag szabadon döntöttek a tagok a fölmerült kérdésekben, és az akciókban való részvételtől.

Az alapszabályokból — a kultúrában és a társadalmi-politikai kérdésekben való jártasságra törekvésen kívül megismerhetjük még az egyesületek demokratikus fölépítését: a választott vezetőség és a kezdeményező jogú tagság szerves egységét.

Tagság és vezetés

Az alapszabályok rögzítették a tagság feltételeit. Korábban — a polgári jog-egyenlőség szellemében — felvételt nyerhetett minden „feddhetetlen erkölcsű” egyén, „rend-, rang-, állás-, vallás-, pártállás és nemzetiségi különbség nélkül”. A századforduló évtizedeiben azonban néhány polgári vagy gazdakörben „a szolgálati viszonyban levők” esetleges nem kívánatos csatlakozását gátolta az „önállóság” (műhely vagy háztulajdon) alapszabályba foglalt kritériuma is. Bár a szegényebbeket eleve távol tartotta e köröktől a differenciáló tagdíj, vagy a választmány elutasító határozata.

Az olvasókörökben általában egy-két korona volt a tagdíj, a beiratkozásért ritkán kellett fizetni. A polgári egyesületekben négy, a kaszinókban nyolc koronáig is felment az évi díj.¹¹

A felvétel két választmányi tag ajánlatára történt, titkos szavazással egyszer s mindenkorra, illetve a pártkörök esetére legalább három évre.

A tagság csoportosítása:

rendes tag: az évi tagdíj ellenében, az alapszabályok betartása mellett joga van a kör rendezvényein megjelenni, olvasni a hírlapokat, könyveket kölcsönözni, a közgyűlésen indítványt tenni, szavazni stb.

alapító tag: aki meghatározott (10—20 K) összeggel, vagy hasonló értékű ajándékkal (könyv, berendezés stb.) támogatja az egyesületet.

pártoló, vagy kültag: rendszeres, de a tagdíjnál kevesebb hozzájárulásért olvashatja a kör lapjait és könyveit.

tiszteletbeli, vagy dísz-tag: a közgyűlés választja a kiemelkedő személyiségek (pl. pártvezetők) köréből.

Az olvasókörökben rendszerint csak férfiak gyűltek egybe, bár a nőket sem zárták ki az alapszabályok.¹² Az alsó korhatár 16—(20)—24 év között váltakozott.

Az egyesületek társadalmi bázisa mindenkor függött a kör jellegétől. (L. a típusokat tárgyaló fejezetet!)

Az egyesületeket a közgyűlés, választmány és a tisztikar irányította. Az előbbi évente egyszer-kétszer, míg az utóbbiak (a választmány 10—20 főből állt) minden hónapban, szükség esetén sűrűbben is összejöttek. A tisztikar tagjai: elnök, alelnök, jegyző, pénztáros, könyvtáros.

Néhány népkör reprezentáns elnöke az országgyűlési képviselő, vagy a függetlenségi újság főszerkesztője volt, többször egy személyben ez is, az is.¹³

A különböző körök vezetőségében — szintén a kör jellegétől-függően — kapott helyet a helyi értelmiség (tanító, jegyző, lelkész), a jó fellépésű, szervező iparos, paraszt és a politikailag képzett földmunkás, munkás. A tanárok, tanítók azonban szinte kivétel nélkül minden tisztikarban jelen voltak.

A közgyűlések gyakran választottak díszelnököt (jeles államférfiakat, írókat, tudósokat stb.). A reformkorban és a neoabszolútizmus éveiben — nem minden érdek nélkül — több arisztokrata viselte e megtisztelő címet¹⁴, míg később számos kör hívta meg díszelnökül Kossuthot, vagy a kerület függetlenségi képviselőjét.

Az olvasókörök létszáma függött a város népességétől, a társadalmi bázis nagyságától és az őket tömörítő — megosztó egyesületek számától. A kisvárosok egyletei ritkán számláltak 100-nál több tagot, sőt néha az átlag is 50 alatt maradt.¹⁵

A szegedi körökben a századfordulón átlag 219,7 tag volt, a nagyköriésiekben pedig 1895-ben 144,6 fő, 1910-ben 171,7 fő. (L. az 1—2. táblázatokat!)

1. Szegedi körök létszáma a századfordulón

1. Belvárosi Kaszinó (1829)	262 R
2. Felsővárosi Társalkodó Egyesület (1838)	300 R
3. Alsóvárosi Társalkodó Egylet (1839)	188 R
4. Olvasó egylet (1863)	300 R
5. Polgári Társalgó Kör (1867)	500 R
6. Ifjúsági Kör (1867) (1871-ben 110 fő)	
7. Alsóvárosi Népkör (1874)	241 K
8. Felsővárosi Népkör (1875)	120 K
9. Tisztviselők Társalgó Köre (1875) (1878-ban 160 fő)	
10. Rókusvárosi Népkör (1877) (1878-ban 363 fő)	165 K
11. Kőműves és ácsifjúság Önképző Egylete (1878)	235 K
12. Kereskedő Ifjak Társulata (1881)	242 K
13. Vasutas Olvasókör (1889)	288 K
14. Iparos Ifjak Közművelődési Köre (1861)	216 K
15. Szobafestő-segédek Olvasó és Társalgó Egylete (1893)	50 K
16. Szentmihályteleki Olvasókör (1894)	108 K
17. Könyvkötő Segédek Önképzőköre (1895)	14 K
18. Központi Társadalmi Kör (1897)	287 K
Összesen	3516 fő

R = *Reizner János*: Szeged története 3. kötet Uo. 1900. Engel ny.

K = *Kulinyi Zsigmond*: Szeged új kora. Uo. 1901. Engel ny.

A városi népesség koncentrációjában mutatkozó különbséget mutatja a fenti időpontokban az összlétszámok eltérése, illetve alakulása. Szegeden a 16 körben 3516 fő tömörült, Nagykőrösön 16 egyesületben 2314 fő, majd tizenháromban 2133 fő, Mezőberényben 4—700 tag volt.

Az időbeli létszámmódosulásra részletesebben csak Nagykőröst ismerjük.

A nagykőrösi egyesületek össz- és átlagléttszáma

	alakuláskor	1895	1910
összlétszám	599	2314	2233
átlagléttszám	74,8	144,6	171,7

Az össz- és átlagléttszám emelkedése természetesen abból következik, hogy az egyes körök idővel egyre több tagot nyertek meg művelődési és politikai céljaiknak. Csupán három esetben — 7., 13., 18. sorszám — csökkent 20—30 fővel a tagság.

Öt egyesület létszámát mindhárom időpontban ismerjük (9., 10., 12., 14., 17. sorszám), ezek a szélső értékek eltérése miatt még gyorsabb ütemű növekedést jeleznek:

	alakuláskor	1895	1910
5 kör összlétszáma	345	650	900
átlagléttszámuk	69	130	180

2. Nagykőrösi olvasókörok létszáma

Ssz.	Egyesület	Alakult	Létszám		
			alakuló	1895	1910?
1.	Olvasó Társaság	1838			
	Kaszinó	1842			
2.	Közönséges Olvasó Társaság	1843			
	Polgári Kaszinó Társaság	1844			
	Polgári Kör			192	
3.	Egyenlőségi Kör	1871			
	Iparosok Egyesülete	1876	72		
4.	Iparosok Olvasóköre	1887		290	
5.	Őnálló (Iparos) Ifjúsági Kör	1881		100	
6.	Központi Gazdász Olvasó Egylet	1862		156	241
7.	Felszegi Gazdász Olvasó Egylet	1867		212	180
8.	Alszezi Olvasó Egylet				
	Simon-féle Olvasó Egylet	1865		125	
9.	Homokoldali Olvasó Egylet	1868	45	102	160
10.	Temetőoldali Gazdász Olvasó Egylet				
	Temetőoldali Olvasó Egylet	1868	107	110	137
11.	Gátoldali Gazdász Olvasó Egylet	1871	86	116	
	Burgundi Egylet				
12.	Szalai-féle Olvasó Egylet	1872	83	160	230
13.	Temetőoldali Gazdászati és Iparos Olvasó Egylet				
	Nemcsik-féle Olvasó Egylet	1872		124	104
14.	Tormásközi Gazdász Olvasó Egylet	1873	50	130	203
15.	Kisalpári Olvasó Egylet	1884		109	126
16.	Somodi-féle Gazdász Olvasó Egylet	1887	96	100	
17.	Bokrosoldali Olvasó Egylet	1890	60	148	170
18.	Népkör	1895		140	106
19.	Vízállási Olvasó Egylet				
	Első Vízállási Egylet	1895			114
20.	Felszegi Gazdasági Olvasó Egylet				322
21.	Mezei Munkásegylet				140
	Összesen		599	2314	2233

3. Mezőberényi olvasókörok létszáma

Ssz.	Egyesület	Alakult	Létszám		
			1895	1900	1907
1.	Kaszinó	1882	68	73	73
2.	Magyarvégesi Olvasóegylet	1878	60		58
3.	Tótvégesi Olvasóegylet	1883	63		
4.	Tótvégesi II. Olvasóegylet	1896	—	94	41
5.	Társadalmi Olvasókör (német)	1880	85	77	97
6.	Gazdakör (német)	1894	75	82	90
7.	Nemzeti Kör (szlovák)	1883		122	111
8.	Otthon Kör (szlovák)	1905	—	—	65
9.	Központi Népkör	1906	—	—	140
10.	Iparoskör (vegyes)	1895	80	57	
11.	Földművelő Munkásegylet (vegyes)	1898	—	30	39
	Összesen:		431	535	714
	átlag		71,8	76,4	79,3

BmL Békés vármegye alispáni iratok 1.

455/1882

12806/1900

10956/1906 alapszámok.

Nagykőrös lakossága 1910-ben 28 575 fő volt. Ha az akkori 21 kört átlaglétszámmal vesszük figyelembe (171,7), úgy a közművelődési-politikai egyesületekben összegyűlt 3606 tag a népesség 12,7%-át jelenti. Ez — a más városokhoz képest magas tagállomány¹⁶ — a hasonló társadalmi helyzetűek jelentős szervezettségét mutatja, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a tagok családi-, munka- és egyéb kapcsolatait, amelyek növelték a körök hatékonyságát.

Helyiség és felszerelés

A működési feltételekről szólva már az alapszabályok is megjelölték a saját helyiség berendezését. Kezdetben azonban valamely vezető engedte át a körnek egyik szobáját, esetleg egy-két helyiséget béreltek, többnyire vendéglőben. A helyváltogatások nehezítették az egyleti élet stabilizálódását.

Az egyesületek saját helyiségeinek mérete, berendezése függvénye volt az anyagi erőnek és a létszámnak. Bár még a jómódú körök is hosszú évek (évtizedek) után emeltek önálló székházat. Sok olvasókör épp a századfordulón építtetett, egyidőben a városképet formáló városházakkal, takarékpalatákkal stb. (Ez is egy szerény adalék a mezővárosi prosperitás utolsó hullámaához.) A szegényebbek gyakran maguk építtették, bővítették olvasóházaikat, állami támogatás híján saját munkájukat, pénzüket adták össze, vagy kölcsönözték.¹⁷

Egyéb tényezők mellett — a különböző épületek, a préselt téglá kaszinóktól a vertfalú földmunkás egyletekig — az olvasókörök nagyfokú polarizálódásának a jelei.

A kör épület legfőbb része a nagyterem, amelyben gyűléseket, előadásokat, bálákat tartottak, és az olvasóterem voltak. Ezek mellett több kisebb-nagyobb helyiség állhatott különböző rendeltetéssel (könyvtár, játékszoba, konyha, raktár stb.).

Az alapfunkciók szolgálatában álló felszerelések a székek, padok, asztalok, téká, könyvszekrények és játékok voltak.¹⁸

A kör díszítése bizonyos mértékig tükrözte a tagok eszmekörét, hiszen a 48-as Kossuth-képek mellett hol Erzsébet királynő, hol pedig Marx, Lasalle arcképe függött.

A táguló szellemkört, szélesülő világképet jelképezte a körökben Magyarország, Franciaország, vagy Európa falitérképe. Hasonlóképp a fény erősödése: a gyertya, a petróleum és a gázlámpa után a századfordulón néhol már kigyulladt a villany is.¹⁹

Az olvasókörök névváltozatai és típusai

A társadalmi egyesületek elnevezése igen változatos; alaptípus a működési hely és az olvasókör vagy ezzel rokonértelmű kifejezés.

A helyiség neve — az egyesületek sokasodásával, megkülönböztetésül — bel- és külterületen egyaránt kiegészítésre szorult:

városrész neve: Újvárosi, Felsővárosi, Tarjáni, Temetőoldali

tized, kerület neve, száma: Hatházi tizedbeli, Malomvégi tizedbeli, II. tizedi vagy kerületi

út, utca neve, száma: Szentesi úti, Rákóczi utcai, 2. utcai

határrész, dűlő neve: Tanyai, Pusztai, Gátoldali, Fecskésparti

alakulási sorrend: II. (Második), Újonnan alakult...

Az olvasókörrel rokon értelemben használt utótagok: kör, egyesület, társulat, társaság, otthon, kaszinó (casino), népkör, szakcsoport, olvasó egyesület, olvasó egyesület, olvasó népkör, olvasó társulat, olvasóköri egyesület, kaszinó

egylet, önképzőkör, önképzőkori egylet, önképzőkori egyesület, társalgó egylet, otthon kör, művelődési egyesület, közművelődési népkör, műkedvelő társaság, dalárda (dalkör) és olvasóegylet.

Fogalmak az elnevezésben: Egyetértés, Egyenlőség, Szabadság, Haladás.

(Megjegyzendő, hogy a kelet-európai kulturális egyesületek — különösen a bolgárok — a „fantázia-nevek” változatos sokaságával bírtak: Ébredés, Hajnal, Honzeretet stb.)

Történelmi személyek (Árpád, Mátyás király, Rákóczi, Bercsényi, Széchenyi, Kossuth, Deák) és helyi egyéniségek (köralapító vezetők) neve is szerepelt az egyesületek címében.

A nevekben jelentkező különbségek nemigen jeleznek tartalmi eltéréseket, így csak felszínes kategorizálás alapjául szolgálhatnak. Megesett ugyanis, hogy a működésben bekövetkezett fordulatot nem követte névváltozás, más esetben ugyanott ugyanaz a tagság változatlan célra egyesült, más név alatt. Ezért a név inkább csak formai jegy.

Mindez nem jelenti azt, hogy az elnevezés nem szolgálhat támpontul az egyesületek tipizálásához. A tökéletes gazdasági fejlődéssel átalakuló társadalomban spontán keletkezett új kapcsolatok szervezeti formái az egyesületek, klubok és pártok. Részben a hasonló helyzetűek emberi kapcsolatok keretei e tömörülések, részben az új helyzetnek megfelelő érdekvédelmi közösségek. A célok változatosságát gyakran jelzi a címek változatossága is (társadalmi, foglalkozási, kor- és nem szerinti, nemzetiségi, vallási, párt és tevékenységi tagozódás stb.).

A társadalmi egyesületek kategorizálásának alapja a társadalmi rétegződés, illetve a funkció. A társadalmi-tagozódás szerint a következő típusok lehetnek:

- nemesi, dzsentroid
- polgári (iparos, kereskedő)
- paraszti
- szegényparaszt, földmunkás
- munkás
- nemzetiségi

A város népességének polarizálódásával párhuzamosan megjelentek a különböző rétegekörök. Bármely alföldi mezővárosból például idézhetjük a századforduló táján a polgári körtől a munkásegyletekig terjedő tömörüléseket.

Az „előkelő” nemesi kaszinók többsége 1848 előtt alakult, a neoabszolutizmus éveiben újjáalakult. (Szeged 1828, Cegléd 1840, Szabadka 1840, Nagykőrös 1842, Kalocsa 1853, Hódmezővásárhely 1860 stb.). A dzsentroid és polgári elemeket is összefogó Úri (tishti) Kaszinó később több helyütt Polgári Kaszinóvá, majd Polgári Körre „demokartizálódott”.

A polgári körök — különösen a századforduló körül — igyekeztek egyesíteni a város „előkelő” polgárait. A városvezetést, intelligenciát, kereskedőket, iparosokat, gazdákat egyesítő kör a többi politikai és társadalmi egyesület központja (irányítója!) kívánt lenni, olykor éppen Központi Olvasó Egylet címen.²⁰

A különböző rétegeket átfogó egyesületek mellett működtek foglalkozási áganként is polgári körök. Az ipartestületekből iparos olvasókörök alakultak, és megjelentek a kereskedelmi kaszinók, egyesületek is.

Legnagyobb számban a paraszti olvasókörök keletkeztek a mezővárosokban, bár nem mindig jelezte címük, hogy földművelők, gazdálkodók köréről van szó. Itt kell megemlítenünk a külterületi olvasóköröket. Egy-egy város körül 20—30 000 fő is élt tanyán. A fokozottabb iskoláztatási hátrányok leküzdésében, a decentrali-

zált településforma ellensúlyozására itt még nagyobb szerep jutott a társadalmi összefogásnak.²¹

A szegényparasztok és földmunkások intenzív szervezkedése az 1890-es évek elején kezdődött. Társadalmi-politikai céljaikért a 48-as körök nem emeltek szót. A legnépesebb mezővárosi réteg összefogása érdekvédelmi és művelődési szempontból egyaránt indokolt volt tehát. Ezeket — és csak ezeket — nevezhetjük összefoglalóan agrárszocialista köröknek.

A munkáskörök — jelentősebb ipar híján — nem fogtak át nagyobb tömegeket. Egy-két üzem dolgozói, több kisiparos, kisipari segédmunkás egyesült ezekben. A szakegyletek már szorosabban a párttörténet keretébe tartoznak, s itt nem kerülnek elemzésre.

Alföldi mezővárosaink nemzetiségi népessége jóval az országos átlag alatt volt a századfordulón. Néhány helyen azonban a megkésett nemzeti fejlődés elemeiként létrejöttek a nemzetiségi kulturális egyesületek.

A kategorizálás másik alapja a funkció. E szerint a következő köröket különböztetjük meg:

- politikai
- gazdasági
- kulturális
- vallási
- szociális (karitatív)
- ifjúsági (nevelési).

A politikai körök többnyire közvetlenül kapcsolódtak valamely párthoz. A szabadelvű körök elődei a Deák-körök néha katolikus körök voltak. Legnagyobb számban az ún. 48-as ellenzéki körök működtek. Meg kell azonban különböztetnünk a Függetlenségi Pártot követő parasztságnak és egyéb rétegnek — a pártvezetéstől több vonatkozásban eltérő — demokartikusabb, esetenként radikálisabb törekvéseit. Ezek az egyesületek legtöbbször nem foglalták alapszabályba a politikai tevékenységet, sőt néha külön paragrafus tiltotta azt. Az alakuló parasztpártok törekedtek a korábbi olvasókörök megnyerésére vagy újak alakítására. A Szociáldemokrata Párt annyiban különbözött a polgári pártoktól, hogy folyamatosabb kapcsolatra törekedett „alapszervezeteivel”, nemcsak választási és egyéb politikai kampány idején támaszkodott rájuk.

A Magyar Gazdaszövetség és az OMGE — részben a Tiszántúl túlsúlyban levő református egyház támogatásával — a századforduló évtizedeiben szervezte a gazdaságköröket. Ezekben a lelkészek és tanítók szellemi irányítását kívánták biztosítani a „hazafiatlan nemzetközi szocialistákkal” szemben. A Kisbirtokosok Szövetsége a földművelők, kiscgazdák gazdasági-politikai összefogását célozta az agráriusokkal szemben. Ez a törekvés egyes polgári olvasókörökben szakadáshoz is vezetett.²²

A közvetlenül kulturális jellegű egyesületek között külön hely illeti meg az irodalmi társaságokat, melyek a város egy-egy jeles írójáról vették nevüket (pl. Dugonics, Csokonai, Katona), s épp az 1890-es évek elején alakultak. Hasonlóan sajátosak a dalárdák, önképzőkörök és műkedvelő társaságok. Önálló egyházi köröket elsősorban a katolikusok szerveztek. A katolikus egyház társadalmi-politikai aktivitását a 90-es években jól jelzik az egyre-másra alakuló katolikus körök (Szentés 1890, Hódmezővásárhely 1893, Kecskemét 1894, Kalocsa 1895 stb.)²³ A református egyház alig szervezett vallási kört, inkább a „világi olvasókörökben” növelte befolyását lelkeszei révén. Az izraeliták többnyire nőegyleteket létesítettek. A vallási (és politikai!) funkció mellett csaknem valamennyi kör foglalkozott kulturális és karitatív tevékenységgel.

Bármely említett típus tüzetes vizsgálata az egyesületek összetett jellegéről tanúskodik tehát; csupán a tagbázis, illetve a fő tevékenység meghatározása szolgál a csoportosítás alapjául.

Az egyesületek számáról

Az olvasóköri elterjedtségét vizsgálhatjuk típusonként és területi egységenként (város, megye, országrész). Az eddig jórészt felhasznált helyi levéltári iratok és korabeli kiadványok mellett jelentős támpontul szolgál a számbavételhez az Országos Levéltár belügyminisztériumi iratainak egyesületi anyaga, illetve mutatókönyve. Ezek forrásértékét növeli, hogy csak 1896-ig maradtak fenn, s a Vallás és Közoktatási Minisztérium vonatkozó anyagának megsemmisülése miatt a vidéki (rekonstruálható) nyilvántartások egyetlen központi kontrollja.²⁴

Társadalmi egyesületek az Alföldön (1890—1896) c. összesítő táblázat szerint ezekben az években az uralkodó osztály közvetlen politikai hatalmat gyakorló elemek koncentrációs kaszinók (47) és szabadelvű körök (12) száma 69 volt. Konzervatív politikai beállítottságuk miatt itt említjük meg a korábban szórványosan alakuló katolikus körök erőteljes gyarodását (1895/6-ban 17—17).

A polgári ellenzéknek számító 48-as körök, paraszti-polgári egyesületek együttes száma 218 volt; ez a magyarzata a mezővárosok „rebellis jellegének”, főleg képviselőválasztások idején.

Iparos-, kereskedő- és gazdakör²⁵ évente 1—8 között alakult. Ezek a rétegek alkották azonban a fent említettek tagságának zömét, így az évi 6—16 között jelentkező munkás, földmunkás kört keveselnünk kell. Ezek alakulását azonban az alföldi kivételes állapot nagyon megnehezítette²⁶, másrészt ezek a féllégális egyesületek sokkal nagyobb létszámmal bírtak amazoknál.

A korábban alakult szerb (bunyevác) olvasóköri (csitaonikák) és román kulturális társaságok (Societate de Lectura) nemcsak helyi társadalmi szerepet tölthettek be, hanem a kulturális nacionalizmus jegyében támogatták az újabb egyesülési törekvéseket.²⁷

Az egyes városokban (Debrecen, Nagykőrös, Kecskemét, Hódmezővásárhely, Mezőtúr stb.) létesített körökre utalnak a korábbi táblázatok, a függelékek, illetve a hivatkozott munkák. Ezek rendre kifejezik a helyi társadalmi tagozódást, utalnak egyik-másik típus túlsúlyára.²⁸

Ritkán követhetjük nyomon egy város egyesületei számának alakulását, Szegeden²⁹ ez a következő:

1867	7	
1878	46	
1899	79	(15 708 tag)
1904	122	

Ez a „társulati-telítettség” nagyobb egységekre is érvényes. Békés megye 28 faluja és városa közül 1900-ban mindössze háromban nem tudunk egyesületről. Az időbeni alakulásra l. az alábbi táblázatot:

Békés megyei kaszinók és olvasóköri keletkezése (1835—1914)

1835—1848	5
1848—1867	14
1867—1890	67
1890—1914	74

4. Társadalmi egyesületek az Alföldön (1890—1896)

Szsz.	Egyesület neve		1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896
1	Kaszinó		6	8	5	6	7	9	6
2	Szabadelvű Kör		1	2	2	1		2	4
3	Függetlenségi 48-as Kör		3	2	14	12	5	22	6
4	Olvasókör, Polgári Kör		17	24	32	20	13	29	19
5	Gazdakör		2	1	7	8	4	4	5
6	Munkásképző, Földmunkásegylet		11	16	8	10	6	7	13
7	Iparos Olvasókör		1	4	4	7	6	7	4
8	Kereskedők Köre		4	3	4	4	2	2	1
9	Egyházi Kör	Katolikus	1	1	2	7	4	17	17
		Református				1		2	2
		Görögkeleti							1
10	Nemzetiségi Kör	Szerb	1	2	2	3	1	1	1
		Román	3	2		1		1	
		Szlovák							1
11	Dalárda		6	6	10	9	6	6	8
12	Irodalmi Kör		1	1	1			1	2
13	Közművelődési Kör		1		1	2		2	
14	Tanítóegylet		1	2	2	3	2		
15	Nőegylet	Polgári	2	3	1	1		2	
		Izraelita	3	2	3	3	4	1	2
16	Ifjúsági Önképző Egylet				4	5	4	4	
17	Alföldön összesen		64	79	102	103	64	115	92
18	Budapesten összesen		52	53	31	47	62	40	57
19	Magyarországon összesen		346	394	344	501	336	587	587

Az a tény, hogy az Alföldön szinte százával jöttek létre évente a különféle társadalmi egyesületek, a létszámok és a tevékenység hozzávetőleges ismeretében is figyelmet érdemlő adalék a századforduló mezővárosainak társadalmi-politikai-közművelődési képéhez.

Az olvasókörök tevékenysége, hatékony állami művelődéspolitikai hiányában korigény volt. A jobbágyfelszabadítás és a tőkés fejlődés a parasztság műveltségállományának dinamikus elemeit emelte túlsúlyra. Az olvasókörök — szemben a fennmaradt számos hagyományos művelődési elemmel — a polgári tudatformálás keretétől szolgáltak. Egységben volt az olvasás, fölolvadás, közös újságolvasás, ismeretterjesztés, műkedvelő művészet és a változatos szórakozás. A népművelés történetén túl — a társadalmi-politikai funkciók miatt — a köztörténet érdeklődése is kötelesség;

az egyesületek emberalakító és közösségformáló hatása ugyanis nyomon követhető a politikai állásfoglalásokban is.

A közművelődési jellegű társadalmi intézmények történetének feltárási szándéka, e közbülső összefoglalás után, talán egybeesőnek tekinthető azokkal az igényekkel, melyeket történettudományunk negyedszázadának számbavételekor, sőt egy korábbi mezővárostörténeti konferencián is megfogalmaztak: nevezetesen a kapitalizmus kori politikai és művelődéstörténeti vizsgálódás kiterjesztésével. Tágabban pedig — a gazdaságtörténeti és egyéb párhuzamokhoz hasonlóan — részben a mezővárosok regionális jellege miatt, részben a nemzetiségi egyesületek sajátosságai révén, e téma is kedvező lehetőségeket nyújt egy összehasonlító kelet-erőpai elemzésre.

JEGYZETEK

1. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára V. k. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 387. p.
2. Vö. Munkásmozgalomtörténeti Lexikon. Szerk. VASS HENRIK. Bp. 1972, MSZMP Párttörténeti Intézet Kiadása. 436—437. p.
3. Későbbi évtizedekre lásd KISS JENŐ: Gazdakörök és olvasókörök a két világháború között. = Népművelési Értesítő, 1963. 3—4. sz. 172—202. p., KISS ISTVÁN: Népkönyvtárak a két világháború között. = Népművelési Értesítő, 1961. 1. sz. 89—122. p., VIRÁGH FERENC: A Békés megyei agrárproletariátus és szegényparasztsággöri-egyleti életéről, műveléséről (1934—1944). Békéscsaba, 1968.
A nemzetiségekre lásd: UROSEVICS DANILO: A magyarországi délszlávok kulturális egyesületei a kezdetektől napjainkig. Kandidátusi értekezés. 1970. Egyetemi Könyvtár. (Rövidítve megjelent 1969-ben a Népművelési Propaganda Iroda Kiadásában.) Kelet-Európára lásd: ARATÓ ENDRE: Kelet-Európa története a 19. század első felében. Bp. 1971, Akadémiai Kiadó, NIEDERHAUSER EMIL: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Bp. 1977, Akadémiai Kiadó. CSILINGIROV, SZTILJAN: Balgarszkité csitalista pred Oszvobozsdenieto. Szofija, 1930. 683 p., Narodnité csitalista v Balgarija. 1. Red. KONDAREV, Nikola. Szofija, 1972. 331 p. (+ bibliográfia)
4. Az alapszabályokat általában kézzel írták, a századfordulón megjelent a gépirás, könyvomat, nyomtatvány is. A leváltárakban, könyvtárakban fennmaradt 1914 előtti 118 Békés megyei alapszabály közül 95 kézirat, 13 könyvomat, 14 gépelt és 1 nyomtatvány.
5. Bács-Kiskun megyei Levéltár, Kecskemét (továbbiakban BKmL). Egyesületi iratok. (Népkör alapszabályai, 1868. április 12.) Vö. a Kecskeméti 1848-as Kör alapszabályai. Uo. 1909. Sziládi László ny. 22. p.
6. BKmL és a Kecskeméti Polgári Kör alapszabályai. Uo. 1893, Tóth L. ny. 12. p. (Eng. 101 759/V—10. BM—1892. dec. 28.)
7. BKmL Egyesületi iratok. Kecskeméti Olvasókör alapszabályai.
8. BmL Egyesületi alapszabályok. 359. Bucsatelepi római katolikus olvasókör alapszabályai 1903.
9. Sarkad IV. ker. Olvasó Népkör alapszabályából. = Tanulmányok Sarkad múltjából. Szerk. KOMORÓCZY GYÖRGY. Gyula, 1971, 373. p.
10. Vö. MÉREI GYULA: A magyar politikai pártok programjai. (1867—1918) Bp. 1971, Akadémiai Kiadó. 383. p.
11. A Mezőtúri Iparos Olvasókörben 1—60 K. (Mezőtúr és Vidéke, 1886. jan. 24.), a Kecskeméti Polgári Körben 4 K. (1 beiratkozáskor. Kecskeméti Függetlenségi Újság. 1903. jan. 21. 1. p.) Hódmezővásárhelyen a Kaszinóban 8 K., a Munkásegyletben 1,20 K. volt a tagdíj. (Csongrád megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Fiókleveztára — CsmL Hmv. — vonatkozó alapszabályok.)
12. Vö. SZEGVÁRI KATALIN, NAGYNÉ: A nők művelődési jogiért folytatott harc hazánkban (1777—1918). Bp. 1969. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 439. p.
13. Szegeden POLCZNER JENŐ parlamenti képviselő, KULINYI ZSIGMOND a Szegedi Napló főszerkesztője, Hódmezővásárhelyen ENDREY GYULA képviselő és a Vásárhely és Vidéke főszerkesztője több körben is elnökölt a századfordulón. (L. korabeli újságokat!)
14. A Sarkadi Olvasó Egylet (1862) díszelnöke gróf ALMÁSSY KÁLMÁN volt. Tanulmányok Sarkad múltjából i. m. 369. p.
15. BmL. 2—2572, 1911—368. Gyomai Járási Főszolgabíró iratai. Három endródi egyesület létszámát átlaga 1911-ben 48,6.
Központi Olvasókör 20 fő
Öregszőlői Olvasókör 75
Kondoros tanyai Olvasókör 51
összesen: 146 fő

16. Szeged lakossága 102 991 fő volt 1900-ban, a 3—4 ezer főnyi tagság kisebb arányú a nagykovácsosnál; Hódmezővásárhelyre vö. BEZDÁN SÁNDOR, 1971. i. m.
17. KÁLMÁN REZSŐ: Az Orosházi Polgári Olvasókör története 1876—1917. Uo. 1917. 34—35. p. — 1893-ban az építkezéskor a tagok váltót irtak alá a költségek fedezésére.
18. KUNTÁR LAJOS: i. m. 50. p. Körmenten kezdetben minden tag maga gondoskodott székéről, ha le akart ülni a körben.
19. KÁLMÁN REZSŐ i. m. 43. p. Az orosházi körben 1901-ben acetilén gáz, 1960-tól villany világított.
20. Vö. a nagykovácsos kaszinóról, körről mondottakat, a Kecskeméti Friss Újság (közgazdasági és társadalmi lap) 1903. január 1., 2., 20. számait a polgári körről, a Mezőtúri Központi Olvasóegylet funkcióját (Magyar Minerva i. m. 225. p., Mezőtúr és Vidéke 1902. dec. 28. és 1905. április 13.).
21. BKmL Kecskeméti iskolaszék iratai, 1892. július 9. A pusztákon 4285 tanköteles közül 2452 nem járt iskolába. — A tanyakérdés vö. ERDEI FERENC: Magyar tanyák. Bp. 1942. Athenaeum. 260 p. és LETTRICH EDIT: Kecskemét és tanyavilága. Bp. 1968, Akadémiai K. 125 p. (Földrajzi tanulmányok 9.)
A tanyavilág sokszor egyetlen, de mindenképp sajátos intézményeivel, a külterületi körökkel külön tanulmányban foglalkozunk.
22. Az országos gazdakongresszus és az OMGE lapja, a Köztelek többször foglalkozott e problémával. L. még Az „agrárius” és a „merkantil” irányzat parasztpolitikája történetéhez (1895—1914) = Acta Marxistica—Leninistica. Tomus XV. I. 1. 69—110. p. Debrecen, 1969.
23. A politikai vonatkozásokra vö. GALÁNTAI JÓZSEF: Egyház és politika. 1890—1918. Katolikus egyházi körök politikai szervezkedése Magyarországon. Bp. 1960, Kossuth K. 258. p. és SALACZ GÁBOR: A magyar kultúra története 1890—1895. Bécs, 1938, Pécsi Egyetemi Könyvkiadó. 399 p.
24. OL. BM. K—150. Egyesületi iratok.
25. A gazdakörök száma Magyarországon:
1903	350
1904	450
1905	537
26. Debreceni Á.L. 114/22. Debreceni Földmunkáskör tagjai írták: „Belefaradtunk már az örökös kérvényirogatásba és a jelentéstételre való jövés-menéseket sem bírjuk idővel.” — A kormány 1897-ben tárgyalta az egyesülési jog kibővítéséről. A Békés megyei közigazgatási bizottság felterjesztésében világos az indoklás: „engedje meg (a belügyminiszter) az olvasóköri alakítását, május elsejék megünneplését, gyűlések tartását stb., mert míg ezeket egyrészt megköveteli a személyes szabadság és az egyenlő polgári jog, másrészt azért is kívánatos, mert a munkások nyilvános művelődését jobban ellenőrizhetik a hatóságok, mint a jelenlegi titkos, összeesküvés-szerű összejöveteleket.” = Tipographia, 1897. április 23. 5. p.
7. Szabadka, Zombor, Baja, illetve Gyula.
28. BKmL Egyesületi iratok szerint pl. Kecskeméten a következő gazdakörök voltak:
2	Kecskeméti	1881
	Felsőszékdülői	
	Helvéciai	1914
	Talfájai	1914
	Hetényegyházai	1914
29. KULINYI i. m. 316. p.

ÜBER DIE ORGANISATION UND DIE TYPEN DER LESEZIRKEL IN DEN MARKTFLECKEN UM DIE JAHRHUNDERTWENDE

Sándor Bezdán

Verfasser gibt zunächst neue Gesichtspunkte zur Lesezirkel—Definition unter Berücksichtigung der Historik und des regionalen Gepräges.

Der erste Teil der Arbeit behandelt die Organisationsfragen der Vereine mit besonderer Hinsicht auf die Ziele und die sich in den einzelnen Gesellschaftsschichten der Mitgliedschaft ergebenden Unterschiede. Die Gestaltung der eigentümlichen städtischen Konzentrierung ist gekennzeichnet durch den Wechsel der Mitgliederzahl in den einzelnen Städten und Vereinen.

Der zweite Teil der Arbeit befasst sich mit den Typen der Lesezirkel, vor allem auf der Basis der gesellschaftlichen Gliederung und Funktion, bzw. der Namensvariationen.

ОБ ОРГАНИЗАЦИОННОМ СТРОЕНИИ И ТИПАХ ЧИТАТЕЛЬСКИХ КРУЖКОВ СЕЛЬСКИХ ГОРОДКОВ НА РУБЕЖЕ XX ВЕКА

Шандор Бездан

Во вводной части своей работы автор, принимая во внимание историчность и региональность характера, даёт новые точки зрения к дефиниции «читательский кружок.»

В первой части работы автор останавливается на организационных вопросах читательских кружков. Особое внимание обращается при этом на цели и отличия во взглядах, которые проявляются у членов кружков, относящимся к разным общественным слоям. Своеобразные изменения в концентрации населения отдельных городов влекут за собой и изменения в количестве членов читательских кружков.

Во второй части работы на основе общественного расслоения читателей и функции кружков, а также на основе изменения их названий рассматриваются типы читательских кружков.